

PAPER DETAILS

TITLE: Yeni Uygur Türkçesindeki Organ Adlariyla Kurulmus Deyimler

AUTHORS: Meiheriayi AOSIMAN

PAGES: 15-41

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1207088>

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDEKİ ORGAN ADLARIYLA KURULMUŞ DEYİMLER

[Araştırma Makalesi-Research Article]

Meiheriayı AOSIMAN*

Geliş Tarihi: 21.07.2020

Kabul Tarihi: 26.11.2020

Öz

Bu makalede genel olarak Yeni Uygur Türkçesinde yani şu an Doğu Türkistan bölgesindeki Uygur Türklerinin kullanmakta olduğu organ adlarıyla kurulan deyimler hakkındaki çalışmalar ele alınmıştır. Deyim, Uygur Türkçesindeki deyişle "İdiyom", diğer Türk lehçelerinde de olduğu gibi "az söz ile çok anlam ifade etmenin" dilbilimindeki birimidir. Deyimlerin birçoğu söz sanatıdır; anlatıma güzellik, canlılık ve çekicilik katmak için kullanılır. Uygur Türkçesinde deyimler üzerine çalışılmış sözlük veya kitap çok az sayıdadır. Dolayısıyla, doğrudan erişebileceğimiz bir kaynak çok sınırlıdır. Bu çalışma ile bu boşluk az da olsa doldurulmaya çalışılacaktır.

Bilindiği gibi, Çağdaş Türk lehçelerinde deyimler hakkında ortak bir görüş yoktur, Deyimler, Türkçe dil araştırmalarında sıklıkla karşılaştığımız, her devrin kültürel özelliklerini kendinde yansıtan önemli bir dil unsuru olarak hep dikkat çekmektedir. Uygur Türkçesi kültür, edebiyat ve söz varlığı açısından, Çağdaş Türk lehçeleri içinde önemli yer tutmaktadır. Uygur Türkçesindeki deyimler, özellikle de organ adlarıyla kullanılan deyimler, gerek yazı dilinde gerekse halk dilinde çok yaygın olarak kullanılan bir deyim türüdür. Çalışmamızda, Uygur Türkçesinde organ adlarıyla kurulmuş deyimler derlenerek anlamları, Türkiye Türkçesindeki karşılıkları veya yaklaşık anlamı açısından değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Uygur Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Kalıplaşmış Sözcük Grubu, Deyim, Organ Adı.

IDIOMS FORMED BY USING ORGAN NAMES IN MODERN UYGHUR TURKISH

Abstract

This article mainly examines the research on the idioms in Modern Uyghur Turkish or those used by the Uyghur Turks currently living in East Turkestan. Idiom or "İdiyom", as it is called in Uyghur Turkish, is a linguistic unit that helps "expressing many meanings in a few words", as it is the case in other Turkic languages. Most idioms are a figure of speech used for finer, more dramatic and engaging expressions. There are very few dictionary or book in Uyghur Turkish that specifically deals with idioms. Therefore, a resource that we can directly access is very limited. This study attempts to fill this gap even if only partially.

As is known, there is no consensus on idioms among modern Turkic languages. Idioms are an important linguistic unit commonly seen in Turkish language studies which reflects the cultural characteristics of all ages. Uyghur Turkish occupies a significant place among modern Turkish languages in terms of culture, literature and vocabulary. Idioms in Uyghur Turkish and particularly those that involve names of organs is a kind that is very common either in written language or folk speech. This study examines the meaning of the idioms in Uyghur Turkish formed using organ names and their exact or closest counterparts in modern Turkish.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, e-posta: mihray1215@gmail.com
Orcid: 0000-0002-1153-3449

Keywords: Modern Uyghur Turkish, Modern Turkish, Petrified Phrase, Idiom, Names of Organs.

Giriş

Uygur Türkleri, çoğu Çin Halk Cumhuriyeti'nin Şinciang Uygur Özerk Bölgesi'nde, daha doğrusu Doğu Türkistan'da olmak üzere, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Türkiye topraklarında yaşamaktadır. Son dönemler Doğu Türkistan'daki Çin siyasetinden dolayı dünyanın dört bir yanına dağılmış durumdadırlar. Türklerin en eski yerleşme alanlarından biri olan Doğu Türkistan, Türk kültürünün en zengin yadigârlarını barındırmaktadır (Özkan, 2007: 89).

“Uygur Türkçesi, Türk Lehçeleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Türk dili tarihi içerisinde önemli bir yeri olan Uygur Türkçesi, 15-yüzyıldan sonraki Çağatay Türkçesinin devamıdır. Günümüzde Uygur Türkçesi tarihi gelişim itibarıyla Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinin devamıdır. Uygur Türkleri 1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlardır, XX. yüzyılın ortalarına kadar Arap alfabesi kullanmışlardır. Bu tarihten sonra siyasi sebeplerden dolayı Latin ve Kiril alfabeleri kullanmışlardır. 1978'li yıllardan sonra tekrar Arap alfabesine geri dönmüştür ve bazı ilave ayrıntılar eklenerek günümüzdeki Yeni Uygur Türkçesi kullanılmaya başlamıştır” (Buran, 2001:193).

Yeni Uygur Türkçesindeki Kalıplaşmış Sözcük Grupları

Kalıplaşmış sözcük grupları, Uygur dil biliminde önemli bir yer tutmaktadır. Uygur Türkçesindeki kalıplaşmış sözcük grupları; sözcük ve cümle yapısı, anlamı, gramer özelliklerine göre *maqal*, *temsil* (atasözleri) ve *idiyom* (deyim) olarak üçe ayrılmaktadır (Tömür, 1987: 127). Bu sözcük grupları, ifade etmek istediğimiz düşünceleri daha açık, daha net ve daha canlı halde ifade etmeye yardım eder. Bu türdeki ifadeler, dilin ve dil biliminin zenginliğini artırır. Dolayısıyla onları derleyip toplamak, üzerine çalışmak ve gelecek nesillere aktarmak çok önemlidir.

Uygur Türkçesindeki atasözleri özelliklerine göre kendi içinde *maqal* ve *temsil* olarak ikiye ayrılmaktadır. *Maqal* ve *temsiller* makalemizde ele aldığımız deyimlerle hem ortaklığı hem farkları olan hikmetli sözlerdir. *Maqal*, halk arasında yaygınlaşmış, cümle kurulumu ve anlamı kalıplaşmış, dinleyiciye öğüt veren, kafiye, vezin ve duraklamaları olan hikmetli sözlerdir (Tömür, 1987:127). Ö¹: *Ekil yaşta emes, başta* (Akıl yaşta değil, başta). *Oynap sözlisenmu, oylap sözle* (Eğlenip konuşsan da düşünerek konuş). *Temsil* ise, bir nesnenin özelliklerini ikinci bir nesnenin özelliklerine benzetme ve karşılaştırma yoluyla meydana gelen hikmetli sözlerdir. *Temsiller* hayattaki hadiseleri tasviri şekilde ifade eder ve anlam aktarımı neticesinde meydana gelir. Bazı *temsillerde* hayvanlar insanlaştırılır (Tömür, 1987: 128). Ö: *Tohu daŋgal çüşeydu, öčke caŋgal (çüşeydu)* (Tavuk rüyasında çamur görür, keçi orman görür).

“Hazirki Zaman Uyğur Tiliniñ İzahlıq Luğiti²”ndeki açıklamaya göre, Uygur Türkçesindeki “*İdiyom*” sözcüğü, Rusça ile Yunanca “idioma- ιδίωμα” kelimesinden gelmektedir. Geçmişte ise “özel sözcük grubu” idi, günümüzde “kalıplaşmış ve içindeki sözcüklerin sözlük anlamlarından farklı anlam taşıyan kalıplaşmış sözcük grubu” anlamıyla kullanılmaktadır (UTİL, 2011:1264). Uygur Türkçesindeki anlatımıyla “*köçme menilik sözler*” yani “göçme manalı sözler veya anlamı taşınmış sözler”dir. Aksoy’a göre deyim tanımı şöyledir: “Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun

¹ Çalışmamızda örnek “Ö” ile, ve diğerleri “vd.” şeklinde ifade edilmiştir.

² Hazirki Zaman Uyğur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, parantez içi kaynak sisteminde UTİL olarak kısaltılmıştır.

gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce ” (1995a: 52). Deyimlerde kullanılan sözcük ne kadar çok olursa olsun sadece tek anlam taşımaktadır (Seper, 2002: 128). İçinde kullanılan sözcüklerin asıl anlamını değil, tüm sözcük birikiminin niteliği esasında anlam taşır ancak bu anlam asıl bir anlam değil, mecazi anlamdır. Deyimlerle ilgili yapılmış çok fazla tanım vardır. Türkçe Sözlük’te deyim şöyle tanımlanır: “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabirdir ” (2011: 516). Ali Püsküllüoğlu ise şöyle tanımlar: “Anlatıma akıcılık, çekicilik katan çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan, genellikle de birden çok sözlüklü dil ögesi, kalıplaşmış sözcük topluluğu” (1995: 7).

Bu makalede *mağal* ve *temsıl* üzerinde durulmayacak olup makale konusunu deyimler oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Uygur Türkçesindeki organ adlarıyla kurulmuş deyimler üzerinde durulmuştur.

Organ adları, dillerin kimliklerini belirleyen ve temel söz varlığı içinde değerlendirilen sözcüklerdir. Bir dile ait temel söz varlığı belirlenirken merkeze insan koyularak hareket edilmektedir. Organ adları başta olmak üzere onun doğal ihtiyaçlarını gidermek için yaptığı konuşmak, yemek, içmek, almak, vermek, tutmak, gelmek, gitmek, görmek, duymak, tatmak gibi fiiller; yine hayatını devam ettirmesini sağlayan yiyecek ve içeceklerin isimleri; üretim ve taşıma maksatlı kullandığı hayvanların adları, bir dilin temel söz varlığının önemli bir kısmını teşkil eder. Bir kelimenin temel söz varlığında yer alabilmesi için gerekli on üç farklı ölçütten bahsedilirken ve organ adlarının söz konusu ölçütlere uygunluğu, deyimler vasıtasıyla kullanılıp kullanılmadığı da yapılan analizler yoluyla gösterilmiştir (Aksan, 1996: 188).

Uygur Türkçesindeki Deyimlerin Özellikleri

Deyimler genellikle atasözleri ile karıştırılmaktadır. Deyimler ya da “tabirler” Aksoy’un ifadesiyle “çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları”dır (1995a: 49). Uygur Türkçesindeki deyimler de tüm dillerdeki deyimlerle aynı özellikleri taşımaktadır. Uygur Türkçesindeki deyimlerin biçim ve anlam özellikleriyle atasözleri ile ortaklıkları hakkında şunları söylemek mümkündür:

Deyimler, atasözleri gibi kalıplaşmış sözlerdir. Birçoğu mastar halindedir. Ö: *Béşiğa kün qüşmek* “başına bir hal gelmek, kötü bir duruma uğramak”, *Samanniñ tegidin su yügürtmek* “Gizli iş çevirmek”, vd.

Deyimlerdeki kelimelerin yerine aynı anlamda da olsa başka kelime konulamaz, kelimelerin yeri değiştirilemez: “*Köñli tüz*” yerine “*kelbi tüz*” ya da “*doppisiğa cigde salmaq*” yerine “*şepkisige cigde salmaq*” şeklinde değiştirilemez.

Hemen hemen her deyim bir hikâyesi vardır. Ö: *Puti köygen tohudek* “Ayağı yanmış tavuk gibi”; *Tuħumdin tük ündürmek* “yumurtadan kıl çıkarmak, yumurtaya kulp çıkarmak”, vd. Deyimler, atasözleri gibi kısa ve özlü anlatım araçlarıdır. Ö: *Cinniñ qesti şaptulda*: “Cinin aklı şeftalide”.

Deyimler, atasözlerinde olduğu şekilde bir hüküm taşımadıkları gibi çok defa kendi başlarına bir cümle yapısı göstermezler, sadece cümlenin bir kısmı olurlar (Seper, 2002: 131). Ö: *Bu kız saña karımaydu, asmandiki ğazning şorpisiga nan çilap yémigin ukam*. “Bu kız sana bakmaz, gökteki kazın çorbasına ekmek bandırıp yeme kardeşim.” Yani buradaki deyim *Asmandiki ğazning şorpisiga nan çilap yémek*’tir.

Deyimlerdeki hayaller çok defa mantık dışı ya da mübalağalıdır. Deyimler bazen süslü, bazen boş sözlerdir. Bu çeşit deyimler normal hayatta olmayacak işlerin ifadesinde

kullanılmaktadır. Ö: *Töginin kuyruğı yerge yetkende* “devenin kuyruğu yere ulaştığı zaman”, *Qargayning yopurmiği tökülgende* “çamın yaprağı döküldüğü zaman”, vd.

Bu çalışmada ele alınan deyimlerin kurucu öğelerinin organ adı olması veya organ adı içermesi şartı aranmıştır. Uygur Türkçesindeki deyimlere bakıldığında baş, yüz, göz, ağız, el, ayak, yürek, ciğer gibi organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin sayısının fazla olduğu görülmektedir. Bu organ adlarıyla kurulan deyimler tasnif edilirken insan vücudundaki organlar yukarıdan aşağıya sıralanmıştır. Organ adlarının kullanıldığı deyimler gösterildikten sonra, ilgili deyimın Türkiye Türkçesine doğrudan tercümesi ve anlamı kısaca belirtilmiştir. Bazı organların birkaç çeşit anlamı vardır, bunların hepsi verilmiştir.

Baş/Kalla (baş), Uygur Türkçesindeki deyimler içinde en çok kullanılan organ adlarından biridir, deyimlerde “baş, can, fikir” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Baş ağrımaq (baş ağrımak): Uğraştırıcı ve rahatsız edici bir olay başına gelmek.

Baş almak (baş almak): Başını kesmek, öldürmek.

Baş egmek (baş eğmek): Tabi olmak, itaat etmek.

Baş tartmaq (baş çekmek): Reddetmek, bir işi yapmaktan kaçınmak.

Baş tolğimaq (baş çevirmek): Reddetmek.

Baş tıkkudek (baş sokacak kadar): Girebilecek, yaşayabilecek.

Baş çökürmek (baş daldırmak): Bir işte tüm zihniyle çalışmak.

Baş saqaymaq (başı iyileşmek): Dertten, beladan kurtulmak.

Baş soqmaq (baş sokmak): Kalabilecek bir yer bulmak.

Baş sigdurmaq (baş sıdırmak): Kalabilecek bir yer bulmak.

Başka pit çüşmek (baş bit düşmek): Kaygı ve sıkıntıya düşmek.

Baş katmaq (baş donmak): Dert ve sıkıntıları için bir çözüm bulamamak.

Baş katurmaq (baş dondurmak): Bir olayı çözmek için tüm zihniyle çalışmak.

Başka kelmek (baş gelmek): Sıkıntılı bir durumla karşı karşıya kalmak.

Başka kiymek (baş giymek): Küçük bir olayı büyüterek sesli bir şekilde ortalığı ayağa kaldırmak.

Başka kün çüşmek (baş güneş düşmek): Çok ağır bir durumda kalmak.

Baş kötürmek (başkaldırmak): İsyan etmek; tekrar canlanmak.

Baştin keçürmek (baştan geçirmek): Yaşamak.

Béşi bilen barmaq (baş ile gitmek): Ölmeyi göze alarak hizmet etmek.

Béşidin aşmaq (başından aşmak): İş çok fazla olmak, pek çoğalmak.

Béşi asmanğa/kökke taqashmaq /béşi asmanğa yetmek (başı göğe yetmek): Çok sevinmek, çok heyecanlanmak.

Béşi bağlanmaq (baş bağlanmak, başı bağlı olmak): Nişanlı veya evli olmak.

Béşi boş (başıboş): Birine bağlı değil, evli olmayan.

Béşi pişmaq (baş pişmek): Hayat tecrübeleri edinmiş olmak.

Béşi çoñ (baş büyük): Kendi bildiğini sayan, başına buyruk.

Béşi çüşmek (baş düşmek): Kötü durumda kalmak, umutsuzluğa kapılmak.

- Béşida yañaq çaķmaq* (başında ceviz kırmak): Zorbalık yapmak, hor görmek.
- Béşidin tütün çıķmaq* (başından duman çıķmak): Çok korkmak, telaşta kalmak.
- Béşiga çıķmaq* (başına çıķmak): Kötü duruma sürüklemek, helak etmek, bitirmek.
- Béşini bağlımaq* (başını bağlamak): Kız veya erkeğe birilerini tanıştırmak, evlendirmek.
- Béşini silimaķ* (başını okşamak): İyilik yapmak, bakımını üstlenmek, eğitim vermek.
- Béşinię süyi bar* (başının suyu var): Konuşma ve hareketi normal olmayan, anormal.
- Béşini yémek* (başını yemek): Ölmek, helak olmak.
- Béşiga kün çüşmek* (başına güneş düşmek): Başına kötü bir durum gelmek.
- Béşini içige tikivalmaq* (başını içine sokmak): Duymazdan ve görmezden gelmek.
- Béşidin issik soğuk ötmek* (başından sıcak soğuk geçmek): Başından iyi kötü çok olay geçirmek.
- Béşiga issik ötüp kılmaq* (başına sıcak geçmek): Mantıksız hareket yapmak.
- Béşiga müñgüz çıķmaq* (başına boynuz çıķmak): Çok sevinmek (Bu bir kinayedir).
- Béşiga dölet kuşu konmaq* (başına devlet kuşu konmak): Beklemedięi büyük bir nimete kavuşmak.
- Béşi işşip kılmaq* (başı şişmek): Bu bir kinayedir, delirmek, yanlış yapmak.
- Béşini taşķa urmaq* (başını taşķa vurmak): Çaresizlik, çok sıkıntılı bir durumda kalmak.
- Béşidin aşmaq* (baştan aşmak): İşi veya derdi bunaltacak kadar çok olmak.
- Béşi kayęan puti tayęan* (başı dönen ayağı giden): Yönsüz, amaçsız bir şekilde gezmek.
- Béşi partılap ketmek* (başı patlamak): Başı ağrımak.
- Yumşak baş* (yumuşak baş): Uysal, inatçı olmayan; kılıbık, karısından korkan erkeklere söylenir.
- Kapak baş* (kabak baş): Kafası çalışmayan.
- Kalla soķuşturmaq* (kafa tutmak): Boyun eğmeyip karşı gelmek.
- Kallisidin tünlük açmaq* (kafasına delik açmak): Kafasına tüfekle veya tabancayla vurmak.
- Kalla dise paķalçaķ demek* (kafa dese bacak demek): Soru veya konu ile hiç alakası olmayan cevap vermek.
- Kallisidin ötmek* (kafasından geçmek): İkna olmak, makul görmek.
- Kallisidin is çıķmaq* (kafasından sis çıķmak): Vurup öldürölmek.
- Kallisi katmaq* (kafası durmak, kafası donmak): Zihni yorulduğundan ya da çok beğendiğinden, çok şaşığından düşünemez olmak, ne yapacağını bilememek.
- Kallisi kızip ketmek* (kafası kızmak): Öfkelenmek, bir işin sonucunu hiç düşünmeden acele etmek.
- Kallisini silkivetmek* (kafasını silkelemek): Kendine gelmek.
- Kallisi işlirmek* (kafası çalışmak): Akıllı, bir konu hakkında iyi düşünebilir olmak.
- Kallisi yok* (kafası yok): Budala, düşüncesiz.
- Kallisini kıaturmaq* (kafasını vermek): Bir iş için çalışma yapmak.

Kallisini taşka urmak (kafasını taşa vurmak): Çaresiz kalmak.

Kallisiniñ süyi bar (kafasının suyu var): akli başı yerinde değil.

Miñe (beyin) sözcüğü deyimlerde “akıl, fikir” kavramını vurgulamaktadır.

Méñisini kağa çoquvalğan (beynini karga gagalayan): Akli fikri yerinde değil, geri zekâlı.

Méñisini umaç kılmak (beynini çorba etmek): Akil fikrini dağıtmak, kafasını yedirtmek.

Méñisini yémek (beynini yemek): Haddinden fazla rahatsız etmek, başını ağrıtmak.

Méñisini yançımak (beynini ezme): Beynini dağıtmak, tehdit etmek.

Mañlay/Pişane (alın) organının deyimlerdeki kullanımında “takdir, kısmet, şans” kavramları vurgulanmıştır.

Doğa mañlay (alın geniş ve birazcık yuvarlak gelen): Şanslı, talihli.

Şor pişane (belalı alın, dertli alın): Şanssız, talihsiz.

Tetür pişane (ters alın): Şanssız, talihsiz.

Pişanisige yézilğan (alına yazılmış): Yazgıyı, talihi bu türlü olmak, kısmeti ve şansı böyle.

Pişanisige pütülgen (alına yazılmış): Yazgıyı, talihi bu türlü olmak, kısmeti ve şansı böyle.

Pişanidın körmek (alından görmek): Şansının böyle olduğunu kabul etmek.

Pişanisini silap bakmak (alınını sıvazlamak): Kendini ölçmek, kendi durumunun farkına varmak.

Köz (göz), insan organları içerisinde en önemlilerinden biri olup Uygur Türkçesindeki deyimlerde en çok kullanılan organlardan biridir. Deyimlerdeki anlamlarına göre “görmek, gözetlemek, zaman, nefis” gibi kavramları anlatmak kullanılmıştır.

Köz açmak (göz açmak): Doğmak, dünyaya gelmek.

Közünü açmak (gözünü açmak): Dikkatli olmak; uykudan uyanmak; birisine bilgi vererek görüşünü genişletmek.

Köz alaytmak (göz süzmek): Kötü niyetle bakmak.

Köz bağlanmak (göz bağlanmak): Akşam olmak, karanlık olmak.

Köz boyimak (göz boyamak): Sahtekârlık yapmak, yalancılık yapmak.

Köz taşlimak (göz atmak): Bakmak, gözden geçirmek; bakmak (kötü niyetle).

Köz tegmek (göz değmek): Nazar değmek.

Köz humarini çıkarmak (göz tutkusunu çıkarmak): Güzel bir şeye bakarak huzur almak.

Köz kulak bolmak (göz kulak olmak): Gözetmek, takip etmek.

Közi töt bolmak (gözü dört olmak): Çok beklemek.

Közdin kaçurmak (gözden kaçırmak): Dikkatsizlikten bir şeyleri görememek.

Közdin kan akmak (gözden kan akmak): Çok üzücü bir durumdan dolayı çok ağlamak.

Közdin keçürmek (gözden geçirmek): Okumak, incelemek.

Közdin néri/yıraқ kılmak (gözden uzaklaştırmak): Görmeyeceği bir yere koymak; yok etmek, öldürmek.

Közdin ot çıkmak (gözden ateş çıkmak): Çok etkilenmek.

- Közdin uçmaq* (gözden uçmak): Çok özlemek.
- Közdin yoqatmaq* (gözden yok etmek): Çok uzağa göndermek; yok etmek, öldürmek.
- Köz salmaq* (göz gezdirmek): Bakmak, göz gezdirmek.
- Közge taşlanmaq* (göze atılmak): Çok belli ve dikkat çekici bir şekilde gözükmek.
- Közge sürtküdek bolmaq* (göze sürülecek kadar olmak): Çok özlemek, değeri hissedilmek.
- Közge sıgmaq* (göze sığmak): Beğenilmek.
- Közge sinip kalmak* (göze sinmek): Göre göre alışmak.
- Közge kirivalmaq* (göze girmek): Bıktırıcı bir şekilde rahatsız etmek.
- Közge kadalğan mihtek* (göze batmış çivi gibi): Çok tehlikeli ve kötü düşman.
- Közge körünmek* (göze gözükmek): Tanınmak, herkes tarafından bilinmek; büyümek, yetişkin olmak.
- Közge ilmaslık* (köze almamak): Beğenmemek, küçük görmek.
- Közliri alağ-calağ bolmaq* (gözleri ürkmek): Korkusu gözlerinden bilinmek.
- Közliri çaqnay/oynay ketmek* (gözleri parlamak/oyunmak): Çok sevinmek, çok mutlu olmak.
- Közi arkıda kalmak* (gözü arkada kalmak): Kendisi ayrıldıktan sonra bıraktıkları hakkında merak duymak, ayrılmaya kıyamamak.
- Közini aççıqni çıkarmak* (gözünün acısını çıkarmak): Biraz uykusunu almak, şekerleme yapmak.
- Közni yéğini yémek* (gözünün yağını yemek): Çok sevimli olmak, sevecen ve cana yakın olmak.
- Közni yumup açkuçe* (gözü açıp kapayınca kadar): Çok kısa bir zamanda.
- Közini aldidin ketmeslik* (gözünün önünden gitmemek): Hep görür gibi olup unutmamak.
- Közi tok* (gözü tok): Kimseden yardım beklemeyen ve istemeyen.
- Közi toymaslık* (gözü doymamak): Doyumsuzluk yapmak.
- Közi aç* (gözü aç): Doyumsuz, sürekli başkasından yardım bekleyen.
- Közige qarimak* (gözüne bakmak): Dikkatli olmak, yürürken önüne bakmak; çok sevdiği kimseyi incitmemek ve elinden kaçırmamak için çok dikkatli olmak.
- Közi bar* (gözü var): İyi kötüyü fark edebilen.
- Közi pişmak* (gözü pişmek): Bir işi iyi öğrenmek.
- Közi talada kalmak* (gözü dışarda kalmak): Akli başka yerde olmak.
- Közi torlaşmak* (gözü ağlanmak): İyi görememek; yaşlanmak.
- Közi tutulmak* (gözü tutulmak): Gözü göremez olmak, kör olmak.
- Közi téşilmek* (gözü delinmek): Çok beklemek, yolunu gözlemek.
- Közi çüşmek* (gözü düşmek): Beğenmek, hoşlanmak, dikkatini çekmek.
- Közi kızarmak* (gözü kızarmak): Göz dikmek, beğendiği bir şeyi hemen elde etme arzusunda olmak.
- Közini alalmasılık* (gözünü ayıramamak): Beğendiği bir şeye sürekli bakmak.

Közini parkıratmak (gözünü parlatmak): Bir şey bekliyormuş gibi bakmak.

Közi oçuk kıriğu (gözü açık kör): Okumamış, eğitimsiz; önünde duran şeyi görmeyen.

Közini oçukida (gözü açıkken): Hayattayken.

Közi yaman (gözü yaman): Herkesin göremediği şeyi hemen görebilen; çabuk nazarı değen.

Közi yorimak (gözü aydınlatmak): Doğurmak, doğum yapmak.

Köz yummak (gözünü kapatmak): Uyumak; bilmezden gelmek, kusurları görmezden gelmek; vefat etmek, ölmek.

Köz nuri/karıcuı (göz nuru, göz bebeği): Çok değerli olan.

Közi kara (gözü kara): Korkusuz, tehlikeye aldırılmaz.

Közi ittik (gözü çabuk): Gözü keskin, hemen fark eden, herkesin göremediği incelikleri görebilen.

Közi oçuk ketmek (gözü açık gitmek): Olmasını çok istediği dileğinin gerçekleştiğini görmeden ölmek.

Közige çüşken ehletek (gözüne düşmüş çöp gibi): Değersiz.

Köz kamaşturmak (göz kamaştırmak): Keskin ışıktan dolayı gözleri bir süre göremez olmak; güzellik ve başarısı ile görenleri hayran bırakmak.

Közi külmek (gözü gülmek): Çok sevindiği gözünden beli olmak.

Közi étik (gözü kapalı): Önünde olan şeyi görmeyen; hakikati görmeyen.

Pit köz (bit göz): Cimri.

Burun (burun) deyimlerde “koklamak, kibir, ders almak” gibi birçok anlamda kullanılmıştır.

Burni üstün bolmak (burnu havada olmak): Herkese yukarıdan bakar, kibirli olmak.

Burnıa su kırmek (burnuna su girmek): Ders almak, tecrübe edinmek.

Burni ittik (burnu hızlı): Hızlı koku alan.

Burnini çuvumak (burnunu dağıtmak): Dövmek, büyüklenen kimseyi sert eylemlerle hırpalamak.

Burni éçışmak (burnu sızlamak): Üzüntüsünü belli etmemek için içine atmak.

Burnundan çülük ötküzmek (burnuna ip geçirmek): Kaçamayacağı duruma getirmek, sözünden çıkmaz hale getirmek.

Burnini ékitmak (burnunu akıtmak): Ağlamak.

Burnini tartmak (burnunu çekmek): Nefesini burnunun yukarısına çekmek.

Burnidin yétilmek (burnundan yürütmek): İsteddiği gibi yönetmek, istediğini yaptırmak.

Burnini bézini almak (burnunun bezini almak): Kendini göstermek, cezasını vermek.

Burnini uçinila körmek (sadece burnunun ucunu görmek): Uzağı görememek, sadece bugünü görmek, geleceği görememek.

Yüz/Çiray/Öñ (yüz, suret, sima) , deyimlerdeki anlamlarına göre “saygı, onur, utanç” gibi kavramlarda kullanılmıştır.

Yüz açmak (yüz açmak): Düğün günü gelinin yüzündeki örtüyü açmak; gözükmek, aşikâr olmak.

Yüz bermek (yüz vermek): İlgi ve yakınlık göstermek; meydana gelmek.

Yüz tutmak (yüz tutmak): Yüzlenmek, yönelmek.

Yüz qarimaq (yüz bakmak): Yüz vermek, saygı göstermek.

Yüz kötürüp yürmek (yüzünü kaldırıp gezmek): Başkalarının alay ve küçük görmelerine aldırmadan rahat gezmek.

Yüz kélelmeslik (yüz gelememek): Yaptığı bir yanlı veya suçtan dolayı karşı tarafın yüzüne bakamamak.

Yüz örümek (yüz çevirmek): Birine karşı gösterdiği ilgiyi kesmek; birinden vazgeçmek.

Yüzi polodek (yüzü pilav gibi): Utanmaz, arsız, ar namusu bilmeyen.

Yüzi tökülmeq/çüşmek (yüzü dökülmeq, yüzü düşmek): Halk içindeki saygınlığı, ünü yok olmak.

Yüzi çoq (yüzü büyük): Saygıdeğer.

Yüzi çidimasliq (yüzü dayanamamak): Birine yaptığı yanlışından dolayı çok utanmak.

Yüzide tüki bar (yüzünde tüyü var): Namussuz, yüzsüz.

Yüzidin kéni qaçmaq (yüzünden kanı kaçmak): Telaştan ve korkudan yüzün rengi değişmek; sinirlenmek.

Yüzidin yüzge (yüzünden yüzüne): Direk kendine, yüzüne karşı.

Yüzi sörün (yüzü serin): Soğuk bakışlı, yüzünde sirke satan, sevimsiz.

Yüzi ketmek (yüzü gitmek): Onuru gitmek, yüzü dökülmeq.

Yüzige çıqmaq (yüzüne çıkmak): Duyguları yüzünden belli olmak.

Yüzige salmaq (yüzüne vurmak): İçindekileri yüzüne karşı söylemek.

Yüzige set (yüzüne çirkin): Onuruna, şerefine uygun değil.

Yüzige sürtmek (yüzüne sürmek): Çok özlediğinden ve değer verdiğinden yapılan hareket.

Yüzige kara sürkimeq (yüzüne kara sürmek): Karalamak, iftira atmak.

Yüzige qarimasliq (yüzüne bakmamak): İlgi alakasını tamamen kesmek.

Yüzige kan yügürmek (yüzüne kan gelmek): Korku ve telaşı geçtikten sonra yüzünün rengi değişmek, yüzünden rahatladığı gözükmeq.

Yüzige yunda qaçmaq (yüzüne pis su dökmek): Başkalarının önünde kötü duruma düşürmek.

Yüzini dapték kılmaq (yüzünü davul gibi kılmak): Ar namusu bilmemek.

Yüzini démek/kılmaq (yüzünü demek): Başkasının onur ve şerefini düşünmek, değer vermek.

Yüzini silivitiq gep kılmaq (yüzünü sıvazladıktan sonra konuşmak): Kendi geçmişini hatırladıktan sonra konuşmak.

Yüzini kötürelmeslik (yüzünü kaldıramamak): Utançtan kimsenin yüzüne bakamamak.

Yüzini yoruq kılmaq (yüzünü aydınlatmak): Utançtan kurtarmak.

Yüzi oçuq (yüzü açık): Ayıpsız, noksansız.

Yüzi oçuq bolmaq (yüzü açık olmak): Saygılı ve onurlu olmak.

Yüzi yok (yüzü yok): Birine karşı kusurlu olduğundan dolayı bir daha yardım veya herhangi bir şey isteyecek durumu olmamak, bakacak yüzü olmayan.

Yüz tapmak (yüz bulmak): İlgi ve yakınlık bulmak, ünlenmek; zengin olmak.

Yüzi kızarmak (yüzü kızarmak): Utanmak.

Yüzi külmek (yüzü gülmek): Neşelenmek, sevinmek.

Yüzi kelin (yüzü kalın): Utanmaz, arsız.

Yüz körüşmek (yüz görüşmek): Görüşmek, buluşmak, karşı karşıya gelmek.

Yüzi bar (yüzü var): Suçu ve utanılacak bir durumu olmayan; ün kazanan.

Yüzi töven (yüzü yerde): Utangaç, namuslu.

Yüzini tökmek (yüzünü dökmek): Saygınlığını, değerini kaybetmek.

Muz çiray (buz yüzlü, yüzü soğuk): Hoşlanılmayan, sevimsiz.

İssiç çiray (sıcak yüzlü): Hoşlanılan, sevimli.

Oçuk çiray (açık yüzlü): Herkese iyi davranan.

Çirayi samandek (yüzü saman gibi): Yüzü sararmış, yorgunluğu ve üzüntüsü yüzüne vuran.

Öñi öçmek (yüzü kapanmak): Bir şeyden korktuğu için yüzünün rengi hemen değişmek, yüzü solgunlaşmak, yüzü bembeyaz olmak.

Öñi yaman/naçar (yüzü yaman): Vücuduna yara çıkarsa veya bir yerini keserse çok zor iyileşen, vücuduna çok hafif bir darbe alırsa bile hemen iz veya morarma olan.

Ƙapak (göz kapağı) sözcüğü Uygur Türkçesinde “göz kapağı” anlamına gelmesine rağmen deyimlerde yüz anlamını vermektedir.

Toñ Ƙapak (buz yüzlü, yüzü soğuk): Hoşlanılmayan, sevimsiz, başkasına iyi davranmayan.

Ƙapıkidin muz/Ƙar yağmak (yüzünden buz dökülmek): Soğuk bakışlı, başkasına iyi davranmayan.

Ƙapıki yaman (yüzü asık): Hızlı sinirlenen.

Ağiz/Éğiz/Tumşuk (ağız, tumşuk) genel olarak “Konuş(ma)mak” anlamına gelir. *Tumşuk* kelimesinin kullanıldığı birkaç deyim vardır, Uygur Türkçesindeki *tumşuk* sözcüğü “gaga” anlamına gelmektedir ve kuşlara has olan bir organdır, ancak burada benzetme şekliyle deyim yapılmıştır.

Ağzi éçilmaq (ağzi açılmak): Dile gelmek, önce konuşmazken konuşmaya başlamak.

Ağzi Ƙurimak (ağzi kurumak): Dili kurumak, çok konuşmaktan veya yorgunluktan ağzi kurumak, dili damağına yapışmak.

Ağzi aziğa tegmey (dudağı dudağına değmeden): Hiç durmadan, sürekli (konuşmak).

Ağzi ittik/çaqƘan (ağzi hızlı): Kimseden çekinmeden konuşan, sonunu düşünmeden konuşan.

Ağzi bar (ağzi var): Konuşabilen, konuşmayı iyi bilen, ağzi iyi laf yapan.

Ağzi barmasliq (ağzi varmamak): Konuşmaya cesaret edememek; konuşma zorunluluğı duymamak.

Ağzi boş (ağzi boş): Sır tutamayan.

Ağzi burnini Ƙan Ƙilmaq (ağzi burnunu kan kılmak): Cezasını vermek.

Azi bizep/meynet (ağız pis): Çirkin laflarla konuşan, sürekli argo konuşan.

Ağzi çin/pışışık (ağız dayanıklı): Sır tutabilen, her duyduğu ve gördüklerini başkalarına yetiştirmeyen.

Ağzidin bulak çıkarmak (ağızından çeşme çıkarmak): Yaptıklarına tövbe ettirmek, cezasını vermek.

Ağzidin çüşürmeslik (ağızından düşürmemek): Birini çok özlediği için sürekli onun hakkında konuşmak; sürekli aynı şeyi konuşmak.

Ağzidin çıkip ketmek (ağızından çıkmak, ağızından kaçırmak): Aniden istemsizce konuşmak; bir sırrı, söylememesi gereken bir şeyi söyleyivermek.

Ağzidin saet çıkmak (ağızından saat çıkmak): Dediği olmak, istemsizce söylediği bir olay gerçekleşmek.

Ağzidin şölgeyliri akmak/ağzi tamşımak (ağızından sular akmak): Başkasından bir şeyler beklemek, nefisini tutamamak; haddinden fazla birini övmek.

Ağzidin kirip burnidin çıkmak (ağızından girip burnundan çıkmak): Başkasıyla olan ilişkide sahtekârlık yaparak güvenini kazanmak; ustalık yapmak.

Ağzini buzmak/yaman kılmak (ağızını bozmak): Çirkin laflarla hakaret etmek.

Ağzini tatilimak (ağızını tırmalamak): Sırını öğrenmek için ağızından laf almaya çalışmak.

Ağzini tuvaqlimak (ağızını kapatmak): Birini sözel ve mantıksal olarak yenerek konuşamaz duruma düşürmek.

Ağzini gériçlimak/ağziğa ésilmak (ağızını karışlamak, ağızına asılmak): Çokbilmişlik yaparak her konuşmaya girmek; kendisinden büyüklerin konuşmasını bölmek.

Ağzini yummak (ağızını kapatmak): Konuşmasını durdurmak.

Ağzi éçilip kalmak (ağız açık kalmak): Bir olaya veya bir kimseye hayran bakmak, şaşırarak.

Ağzi kıçışmak (ağız kaşınmak): Konuşası gelmek; canı bir şeyler atıştırmak istemek.

Ağzi yumşak/tatlık (ağız yumuşak, ağız tatlı): Konuşmada becerikli, tatlı dilli.

Ağzi yalaqtek bolmak (ağız sulak gibi olmak): Çok sevinmek, sevincinden ağızını kapayamamak.

Ağzini üşşütmek (ağızını üşütmek): Konuşmasıyla kötülüğü çağırarak, kötü sonuç olacak diye düşünerek konuşmak.

Şum égizlik (uğursuz ağızlı): Bela çağırarak.

Égiz tegmek (ağız değmek): Tadına bakmak, yemeğe başlamak.

Égizdila kalmak (ağızda kalmak): Sadece ağızda konuşulan, ama hiç gerçekleşmeyen.

Égizdin égizğa köçmek (ağızdan ağıza göçmek): Yayılmak; halkın arasında sürekli konuşularak uzun zaman anılmak.

Égizğa alquçiliki yok (ağıza almaya değmez): Değersiz, konuşmaya değmez.

Égizğa alğusiz (ağıza alınmayacak): Konuşmaya utarılacak kadar çirkin olan laf.

Égizğa çıkmak (ağız çıkmak): Çok yayılmak; kötü adı çıkmak.

Égizni zaye kılmak (ağızını zayı etmek): Laf dinlemeyen ve kendi bildiğini yapan kimseye laf anlatarak boşu boşuna yorulmak.

Égizniñ bir kat térisi soyulup ketmek (ağzının bir kat derisi soyulmak): Çok konuşmaktan ve anlatmaktan yorulmak.

Égizning pašnisi yok (ağzın topuğu yok): Ağzından her laf çıkan.

Égizniñ uçıda (ağzının ucunda): Samimiyetsiz konuşan, içten konuşmayan.

Égiz burun yalaşmak (ağız burun yalaşmak): Çok yakın olmak (kötü anlamda).

Égiz burnini tüptüz kılivetmek (ağız burnunu dümdüz etmek): Döverek cezasını vermek, ağız burnunu dağıtmak.

Égizlandurmaq (ağızlandırmak): Bebekler doğunca ağızını temizledikten sonra ilk defa yemek yedirmek.

Tumşuqini uçlimaq (ağızını buruşturmak): Sevmemek, küçümsemek; trip atmak.

Tumşuqi uzun (ağız uzun): Sürekli içerleyen, kavgacı.

Kalpuk/Lev (dudak) sözcüğü kullanılan deyimlerde “konuşma ve pişmanlık” gibi kavramlar ön plana çıkmıştır.

Kalpukini çışlimek/lévini çışlimek (dudağını ısırarak): Sakinleşmek; pişman olmak; sabretmek; maksadına ulaşamamak.

Kalpukiniñ térisi çüşmek (dudağının derisi düşmek): Çok konuşmaktan, çok anlatmaktan yorulmak.

Kalpuki qurimaq (dudağı kurumak): Çok konuşmaktan yorulmak; susuz kalmak.

Til (dil), organ olarak konuşma işlevini yerine getiren *til*, deyim anlamlarında da aynı çerçevede değerlendirilebilir. Her ne kadar deyimlerde soyut anlamlar kazansa da temel anlamı olan “konuşma” kavramını korumuştur.

Tili zeher (dili zehir): Konuşmaları incitici ve kırıcı olan, sivri dilli.

Tilini çıkarmaq (dilini çıkarmak): Alay etmek.

Tilini çaynimaq (dilini çiğnemek): Dili dolaşmak, hastalık, korku, utangaçlık gibi nedenlerle ne söyleyeceğini şaşırıp karıştırmak.

Tili tatlıq/yumşaq (dili tatlı, dili yumuşak): Konuşması güzel, ikna edici, sevimli.

Tili tutulmaq (dili tutulmak): Korku veya heyecandan konuşamamak.

Til bilen ipadiligili bolmaydigan (dil ile tarifi olmayan): Bildiğimiz sözlerle kelimelerle anlatılamaz.

Tilidin çüşmeydigan (dilinden düşmeyen): Hep o kişinin veya nesnenin sözünü etmek.

Tilidin kırtulmaq (dilinden kurtulmak): Bir kişinin eleştirisi, iğnelemelerinden kurtulmak.

Tiliñni çışlivaldiñmu (dilini mi ısırdın): Neden konuşmuyorsun?

Tiliniñ uçığa kelmek (dilinin ucuna gelmek): Hemen söyleyecek duruma gelmek, ama bir türlü çıkaramamak.

Tilini yigmaq (dilini tutmak): Sonunu düşünmeden söz söylemekten sakınmak.

Tili uzun/tili bir gériç (dili uzun, dili bir karış): İnsanları incitecek sözler söyleyen; hazır cevaplı.

Tili ötkür (dili keskin): İyi konuşabilen, mantıklı ve ikna edici konuşan.

Tili barmaslıq (dili varmamak): Kötü bir şey söylemeyi doğru bulmamak, incitmek istemediği için konuşmak istememek.

Tillerde dastan bolmaq (dillere destan olmak): Ünü yayılmak, aşırı niteliği her yerde anlatılır olmak.

Tilini uzatmaq (dilini uzatmak): Saygısızca sözlerle bir kimseyi kötülemek.

Tilğa keltürmek (dile getirmek): Konuşturmak.

Tili éğir (dili ağır): İncitici ve iğneleyici konuşan.

Tilini yutmaq (dilini yutmak): Konuşamamak, sesi çıkmamak.

Tiliniñ ustihini yok (dilinin kemiği yok): Her şeyi konuşan, lafını tutamayan; önce söylediğini sonra başka biçime sokabilen, lafını tam tersine çevirebilen.

Til işitmek (dil dinlemek): Kendinden büyük olan kimse tarafından azarlanmak.

Tili çüçük (dili ekşi): (çocuklar için söylenir) dili tatlı anlamındadır.

Tili tegmek (dili değmek): Nazarı değmek.

Ƙulak (kulak), organ olarak “duymak, işitmek” olan temel görevini anlam olarak da aynı şekilde ön plana çıkarmıştır.

Ƙulak miñisini yimek (kulak beynini yemek): Çok konuşmaktan ve gürültüden başkalarını çok yormak, rahatsız etmek.

Ƙulak ağritmaq (kulak ağrıtmak): Rahatsız etmek.

Ƙulak kesti (kulak kestiren): Çok yaramaz, sürekli bir bela çıkaran (çoğunlukla yaramaz erkek çocuklar için kullanılır).

Ƙulakni yopurmaq (kulağı kapatmak): Duymazdan, bilmezden gelmek.

Ƙuliği diñ (kulağı dik): Yeni haber duymaya hazır, uyanık, gözü açık.

Ƙuliği kızimaq (kulağı kızmak): Birileri onunla ilgili konuştuğunu hissetmek, anıldığını hissetmek, kulağı çınlamak.

Ƙuliği yumsaq (kulağı yumuşak): Laf dinleyen, inatçı değil.

Ƙuliği ittik (kulağı keskin): Başkalarının kolayca duyamadığı şeyleri duyabilen.

Ƙuliği uzun (kulağı uzun): Tüm olaylardan en hızlı haberdar olan.

Yağaç Ƙulak (ağaç kulak, tahta kulak): Laf dinlemeyen, yaramaz.

Ƙulak muşüki (kulak kedisi): Konuşmaları gizlice dinleyen, kulak misafiri.

Ƙuliği éğir (kulağı ağır): Çok iyi duymayan.

Ƙiş (diş): sözcüğünün deyimlere göre “güç; sinir” anlamları ön plana çıktığı görülmektedir.

Ƙiş patmaq/ötmek (dişi sığmak/geçmek): Gücü yetmek, bilgili olduğu için lafı geçmek.

Ƙişğa tegmek (dişine değmek): Sinirlendirmek, kızdırmak.

Ƙiş paturmaq (diş batırmak): Zarar vermek; sözünü geçirmek.

Ƙiş tirniğiçe (diş tırnağına kadar): Tüm gücüyle, tüm vücuduyla.

Ƙiş kərişmaq (dişi inat etmek): Sinirlenmek, kızmak.

Ƙiş gez gez bolmaq (dişini gıcırdatmak): Çok sinirlenmek; Öfkesini, kötülük yapmaya hazırlanmak.

Çişini bilemek (dişini bilemek): Hazırlanmak, birine kötülük yapmak için fırsat kollamak, hazır beklemek.

Çişiniñ ékini körsetmek (dişinin beyazını göstermek): İyi davranmak, güler yüzlü davranmak.

Çiş yarmaq (diş kırmak): Konuşmaya başlamak, konuşmak.

Çiş tirniki bilen tirışmaq (diş tırnağıyla çalışmak): Tüm gücü ve zihniyle çalışmak, tüm imkânlarıyla çalışma.

Boyun (boyun) sözcüğü “itaat ve sükûnet” anlamlarıyla ön plana çıkmaktadır:

Boyun egmek / boysunmak (baş eğmek): İtaat etmek.

Boyni kıattıq / boyuntavlıq (boynu sert): Boyun eğmeyen; inatçı.

Boynini bağlimaq (boynunu bağlamak): Baş eğdirmek, itaat ettirmek.

Boyni barmaslıq (boynu varmamak): Başkasının dediklerinin doğru olduğuna inanmamak.

Boyun tolğimaq (boyun kıvırmak): Baş tartmak, kendini çekmek, karşı çıkmak.

Boynıa minmek (boynuna binmek): Zorbalık yapmak.

Boyni kişilmaq (boynu bükülmek): Gurbette kalmak, kimsesiz olmak.

Boyni yumşaq (boynu yumuşak): Başkasına itaat eden, kolay ikna olan.

Gal/Kanay (boğaz) sözcüğünün deyimlerde “rüşvet ve yemek” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.

Géli poq (boğazı bok): Rüşvet yiyerek kendini pisleten.

Géli kiçişmaq (boğazı kaşınmak): Konuşmak istemek; canı içki veya sigara istemek.

Gélini kışmaq (boğazını sıkmak): Yemeden içmeden biriktirmek.

Gélini kıрмаq (boğazını kırmak): Öksürmek; birine işaret vermek için bilerek boğazından ses çıkarmak.

Kaniyığa tıkmaq (boğazına tıkmak): Çok yemek; rüşvet vermek.

Kaniyığa eşilmaq (boğazına asılmak): Boğazına yapışmak, cevap almak için ısrar etmek.

Kaniyini maylimaq/yağlimaq (boğazını yağlamak): Rüşvet vermek.

Kaniyi yoğınap ketmek (boğazı büyümek): Rüşvet alırken çok doyumsuz olmak.

Kaniyi yırtılğuçe (boğazı yırtılana kadar): Çok sert veya çok yüksek sesle bağırarak.

Ġol/Müre (omuz) sözcüğü genellikle “emek” anlamında kullanılmıştır.

Ġoli aptap körmigen (sırtı güneş görmemiş): Eziyet görmemiş, hazır şeylere alışarak büyüyen.

Mürisige kaqmaq (omzuna vurmak): Bir şeyi iyi yaptığı için omzuna vurmak.

Mürisini kışmaq (omzunu kısmak): Hiçbir şeyi bilmediğini söylemek.

Mürini şota kılmaq (omzunu merdiven yapmak): Başkasının gelişmesi, ün kazanması için ortam hazırlayarak kendini feda etmek.

Mürini mürige térimek (omuz omuza vermek): Dayanışmak, yardımlaşmak.

Mürisige minmek (omzuna binmek): Bir iş kendisinin üstüne kalmak; bir kimseyi bir iş yaptırmak için asılmak, sırtına binmek.

Ked (keddi)/Boy (boy) sözcüğü “boy ve uzamak” anlamıyla ön plana çıkar.

Ked kötürmek (boy götürmek): Boyu uzamak; yükselmek, gelişmek; kurulmak.

Boy tartmak (boy çekmek): Boyu uzamak.

Boyida kalmak (boyunda kalmak): Hamile kalmak, gebe kalmak.

Boyidin acrimak (boyundan ayrılmak): Düşük yapmak, karnındaki çocuğu doğmadan düşürmek.

Boyığa yetmek (boyuna yetmek): Evlilik yaşına gelmek.

Ustihan (kemik) sözcüğü “kemik, soy, tecrübe ve can” gibi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır.

Ustihiyi yoğan (kemiği büyük): Vücudu büyük, yapısı büyük.

Ustihan sürmek (kemik sürmek): Boyu potu büyüme boyu uzamak.

Ustihan sürüşdürmek (kemik araştırmak): Soyağacını araştırmak.

Ustihiyi pak/taza (kemiği temiz): Kötü işleri yapmayan; soyu temiz.

Ustihiyi çöşüp kalmak (kemiği düşmek): Bir yere alışmak.

Ustihiyi katkan (kemiği sertleşmiş): Bir işte sürekli çalışarak ustalaşmış.

Ustihiyi katmıgan (kemiği yumuşak): Tecrübesiz.

Ustihan ustihiyige siymek (kemik kemiğine sinmek): Küçüklüğünden beri alışılmış, hiç bırakamayacak derecede olan.

Ustihan ustihiyidin ötüp ketmek (kemik kemiğinden geçmek): Canına dank etmek, çok ağır darbe almak; aşırı derecede üşümek.

Dümbe (sırt)ın deyimlerde “akıl, zekâ; rahat” anlamları ön plandadır.

Dümbisi aptap körmek (sırtı güneş görmek: Rahat görmek, rahata çıkmak).

Dümbisi kıçışsa, gedinini tatilaydıgan (sırtı kaşınsa boynunu kaşıyan: Yapması gerekeni yapmadan, hiç alakasız ve önemsiz işlerle uğraşan).

Dümbisi kıçışmak (sırtı kaşınmak): Dayak yemeyi özlemek; sırtında ağır bir şeyler taşımak istemek, ağır işlerde çalışmak istemek.

Ekli dümbisige ötüp kalmak (aklı sırtına geçmek): Bir işi becerememek, akılsızlık yapmak.

Koltuk (koltuk) sözcüğü “güven” anlamı ön plandadır.

Koltukidin tavuzi çüşüp ketmek (koltuğundan karpuzu düşmek): İnancı ve umudunu yok etmek.

Koltuğa kirivalmak (koltuğuna girmek): Birinin güvenine ve himayesine girmek için çalışmak.

Bağır/Ciger (bağır, ciğer, göğüs, gönül) sözcüğünün temel olarak “aşk acısı, üzüntü” için kullanıldığı görülür.

Bağrı yanmak / köymek (ciğeri yanmak): Çok üzülmek.

Bağrı pare pare bolmak (ciğeri parçalanmak, kalbi kırılmak): Çok üzülmek.

Bağrı yumşak (bağrı yumuşak, gönlü yumuşak): Şefkatli.

Bağrıga basmak (bağrına basmak): Kucaklamak, şefkatle sarılmak.

Bağrı kattık / taş (bağrı sert, bağrı taş): Acımasız, şefkat duygusu olmayan.

Bağrı kavap (bağrı kelep): Dertten, aşktan bağrı yanmak, içi yanmak.

Çigiri yok / cigersiz (ciğeri yok, ciğersiz): Korkak, cesaret edemeyen.

Öpke (akciğer; öfke) sözcüğü “öfke ve mizaç” için kullanılmaktadır.

Öpkisi yok (öfkesi yok, ciğeri yok): Aceleci, bir işi hiç plan yapmadan hemen yapmak isteyen.

Öpkisi körünüp kalmak (öfkesi gözükmek): Sahtekârlığı açığa çıkmak.

Öpkisi örülmek (öfkesi tersine dönmek): Üzüntüden ağlayacak kadar olmak; çok ağlamak.

Öpkisini başmak (öfkisini başmak): Kendini tutmak, sakinleşmek.

Ala öpke (ala öfke): Değişken, işini iyi yapmayan.

Öpke kaçmak (akciğer silkelemek): Kızmak, karşı olduğunu bildirmek.

Öpkeñni bésival (öfkeni tut): Kendini tut, öfkene hâkim ol.

Öpkisi ağızğa tıkilip kalmak (akciğeri ağzına tıkanmak): Nefesi boğulmak, nefes alamamak; paniklemek, gerginleşmek; çok korkmak.

Öpkisi tügep kaniyi kalmak (akciğeri bitmiş, boğazı kalmak): Bir işin çoğu bitmiş az bir kısmı kalmak.

Öpkisi kurup ketmek (akciğeri kurumak): Çok susamak; çok yorulmak.

Öpkisini içidin kaçmak (akciğerini içinden vurmak): Gizlice cezasını vermek.

Öt (safra kesesi, öd) sözcüğünün “kızmak ve korkmak” anlamları ön plandadır.

Öti kıpmak (ödü kıpmak): Ansızın çok korkmak.

Öti yerilip ketküdek bolmak (ödü patlayacak kadar olmak): Çok sinirlenmek, aşırı derecede kızmak.

Öti yok (ödü yok): Sinirlenmeyen, kızmayan.

Yürek/Kelp/Köñül/Dil (yürek, kalp, gönül), Uygur Türkçesinde en çok deyim üretilen organ adı olarak dikkat çeker. Bu sözcük temel olarak “aşk, sevgi, muhabbet” gibi derin duyguların aktarımında ve anlatımında tercih edilmiştir.

Yürek parisi (yürek parçası): En kıymetlisi, göz bebeği.

Yürek tarini çekmek (yürek telini çekmek): Heyecana salmak, heyecanlandırmak, duygularını ortaya çıkartmak.

Yöekte dağ kalmak (yürekte dağ kalmak): Bitmez dert ve sıkıntılara kalmak.

Yüriki cayığa çüşmek (yüreği yerine düşmek): Korku ve endişeden kurtularak kalbi ferahlamak.

Yürek ciğ kılip kalmak (yüreği cız etmek): Ansızın içi sızlamak, ansızın endişe duymak.

Yürek cııldimak (yürek cızıldamak): Korkunç, endişe veya mutluluk ve heyecandan kalbi ritimsiz atmaya başlamak.

Yürek çidimaslık (yüreği dayanmamak): Bir şeye kıyamadığı için kaybetmek istememek.

Yürek keni siñmek (yürek kanı sinmek): Üzerinde çok emeği olmak.

Yürekke dez ketmek (yüreğinde çatlamak oluşmak): Korku, endişe ve dertler içinde kalmak, yüreği parçalanmak.

Yürekke ot yakmak (yüreğe ateş yakmak): Birini kendine aşk etmek; çok merak uyandırmak.

Yürekni ezmek (yüreği ezmek): Kaygılandırmak, üzüntüye sokmak.

Yürekni titretmek (yüreği titretmek): Heyecan uyandırmak, duygulandırmak.

Yürekni zide/yara kılmak (yüreği yara etmek): Çok ağır dertler yüzünden üzülmek.

Yürekni köydürmek (yüreği yakmak): Kendine aşk etmek.

Yürekni örtmek (yüreğini alevlendirmek): Birini çok ağır dertlerle kederlendirmek

Yürek yarisi (yürek yarası): Acısı geçmemiş büyük bir üzüntü, kaygı, dert.

Yüriki iziğa/aramiğa çüşmek (yüreği yerine düşmek): Üzüntüsü hafiflemek.

Yüriki ağmak (yüreği yerinden oynamak): Tehlikeli bir şey olacağından endişe duymak, korkmak.

Yüriki ağızğa kaplaşmak (yüreği ağzına tıkanmak): Birdenbire çok korkmak, korkudan nefes bile alamamak.

Yüriki emin tapmak (yüreği emin bulmak): Ferahlamak, huzura kavuşmak.

Yüriki bar (yüreği var): Hiçbir şeyden korkmayan, cesaretli.

Yüriki pare pare bolmak (yüreği param parça olmak): Aşkına kavuşamadığı için çok üzülmek; çok ağır kaygı, sıkıntı ve dertler yüzünden ruhsal olarak çok yıpranmak.

Yüriki pok pok (yüreği güm güm): Çok endişesi ve korkusu olan.

Yüriki pokuldimak (yüreği güm güm atmak): Endişe ve korku duymak.

Yüriki pütün/ tok (yüreği bütün): Kaygısız, dertsiz, korkusuz.

Yüriki tartmak (yüreği çekmek): Çok özlemek.

Yüriki çoñ/kapte (yüreği büyük, yüreği kap gibi): Korkusuz, batur, cesur.

Yüriki çıkip ketkili tas kalmak (yüreği çıkmaya çok az kalmak): Haddinden fazla sevinçten veya korkudan kalbi sesli ve ritimsiz atmak.

Yüriki çilaşkudek (yüreği banacak kadar): Doyasıya, istediği kadar.

Yürikide ot bar (yüreğinde ateş var): Coşkun, afacan ve duygusu güçlü olan.

Yüriki zerdap bolmak (yüreği yara olmak): Çok acı ve üzüntüler yüzünden ruhsal olarak zayıflamak.

Yüriki su (yüreği su): Çok korku ve endişe içinde.

Yüriki su içmek (yüreği su içmek): Duyduğu üzüntü, kaygı ve sıkıntılar ferahlatıcı bir durum dolayısıyla rahatlamak; çok sevinmek.

Yüriki kart kılmak (yüreği cız etmek): Ansızın şok olmak, birdenbire çok korkmak.

Yüriki kanmak (yüreği kanmak): Memnun olmak, tatmin olmak.

Yüriki kınığa patmaslık (yüreği kılıfına sığmamak): Aşırı derecede sevinmek.

Yürikige kol sélip bakmak (yüreğine elini sokmak): Karşı tarafın kendisine olan duygu ve hislerini öğrenmek için deneme yapmak.

Yürikige ot tutaşmak (yüreği alev almak): Aşk olmak.

Yüriki moculmak/ézilmek (yüreği ezilmek): Çok üzüntü ve kaygılardan dolayı kalbi artık dayanamaz hale gelmek.

- Yürikini almak* (yüreğini almak): Çok korkutmak.
- Yürikini tatilamak* (yüreğini tırmalamak): Çektiği dert ve sıkıntılar sürekli aklına gelmek.
- Yürkini tohtatmak* (yüreğini durdurmak): Korku ve endişesini yenmek.
- Yürikini yémek* (yüreğini yemek): Çok ağır dert ve kaygı duymak, haddinden fazla sıkıntı çekmek.
- Yürikini kaptek kılmak* (yüreğini kap kadar kılmak): Hiçbir şeyden korkmamak.
- Yüriki oynap ketmek* (yüreği oynamak): Sevindirici bir durumdan dolayı aşırı derecede sevinme.
- Yüriki éçişmak* (yüreği acımak): Acı çekmek.
- Yüriki yoğınmak* (yüreği büyümek): Korkusuz ve cesaretli olmak.
- Yüriki yok* (yüreği yok): Korkak.
- Yüriki yérilmak* (yüreği parçalanmak): Ruhsal olarak çok büyük bir darbe yemek, perişan olmak.
- Kelbige pükme* (kalbine bükme): Plan yapmak.
- Kelbi kara* (kalbi kara): Niyeti kötü olan.
- Köñli köksi keñ* (günlü göğsü geniş): Kin tutmayan.
- Köñli boşımak* (gönlü boşalmak): Kaygı ve sıkıntılardan kurtulup içi rahatlamak.
- Köñli pütün* (gönlü bütün): Gam endişeden uzak, sıkıntısız.
- Köñli tonlimak/kalimak* (gönlü donmak, gönlü kalmak): Kırılmak, darılmak.
- Köñli çüşmek* (gönlü düşmek): Sevmek, hoşlanmak.
- Köñli sus* (gönlü yavaş): Çok sevmemiş, hoşlanmamış olmak.
- Köñli söyünmek* (gönlü sevinmek): Memnun olmak, çok sevinmek.
- Köñlü kötürmek* (günlü taşımak): Kabul etmek.
- Köñli nazuk* (gönlü nazık): Çık kırılğan.
- Köñül açmak* (gönül açmak): Eğlenmek, içini rahatlatacak bir işle uğraşmak.
- Köñül ağrimak* (gönlü ağrımak): Kırılmak, darılmak.
- Köñül avutmak* (gönül teselli etmek): Rahatlatmak, sakinleştirmek.
- Köñül ayımak* (gönül esirgemek): Kızdirmaması ve alınmaması için elinden geleni yapmak, kızdırmamak, istediği gibi yapmak.
- Köñül bermek* (gönül vermek): Sevmek; bir işi yapmak için tüm zamanını ayırmak.
- Köñül bölmek* (gönül ayırmak): İlgilenmek, başında dört dönmek.
- Köñül kıymak* (gönül koymak): Bir iş ile tüm akıl fikriyle ilgilenmek.
- Köñli yérim bolmak* (gönü yarım olmak): Üzülmek.
- Köñül almak* (gönül almak): Memnun etmek, tatmin etmek.
- Köñül utmak* (gönül kazanmak): Sevgisini ve ilgisini kazanmak.
- Köñül yasımak* (gönül yapmak): Gönlünü avutmak, rahatlatmak.
- Köñli sonuk* (gönlü kırılmış): Kalbi kırılmış.

Dili su içmek (kalbi su içmek): Sevinmek.

Dil yarisi (gönül yarısı): Çok acı olaylardan sonra kalbinin derinlerinde kalmış anılar.

Tomur (damar) sözcüğünün “duygu” anlamı ön plandadır.

Tomurini tutmak (damarını tutmak): Denemek, kendisine olan duygularını anlamaya çalışmak.

İç (iç, mide, karın; yürek”) sözcüğüyle oluşturulan deyimlerden de anlaşılacağı üzere “aşk acısı, dert sıkıntı, niyet” etrafında oluşan bir anlama sahiptir ve genel olarak soyut bir kavramı işaret eder.

İç ağriki (iç ağrısı): Dert, kaygı.

İç iğrimak (iç iğrimak): Acımak, adamcılık.

İç iğirmek (iç iğirmek): Bezmek, usanmak, bıkmak, afakan, perişan olmak.

İç iğirmek (iç iğirmek): Kıskanmak, kıskançlıktan kudurmak.

İç boşmak (iç boşalmak): Rahatlamak, keyfi yerine gelmek, iç açılmak.

İç pişşik (iç sert): Kimseye sırrını vermeyen; kimseye derdini anlatmayan.

İç tar / kıtır (iç dar, iç düz olmayan): Hasetçi, paylaşmayan.

İç tit tit bolmak (iç sıkılmak): Sıkıntı basmak.

İçide tonguz katrimak (içinde domuz koşturmak): Sürekli kötülük yapmayı düşünen, niyeti kötü olan.

İç derya (iç derya): İç geniş, merhametli; bilgili.

İçidin kan ketmek (içinden kan gitmek): Çok kıskanmak; çok pişman olmak.

İçide zehir kaynımak (içinde zehir kaynımak): Kötü niyetli olmak.

İç siyrimak (iç sızlamak): Hasret çekmek, dert çekmek; acımak.

İç iğal iğal, tēsi pal pal (iç titreyen, dışarıyı parlayan): Hiçbir bilgisi yok ama kendini çokbilmiş sanan.

İç iğnımak (iç iğnımak): Sinirlenmek, kızmak; kendini tutamamak.

İç iğizim (iç iğizim): Kıskanmak, haset etmek.

İç köymek (iç yanmak): Sevmek, hoşlanmak.

İç küçlük (iç güçlü): Tüm dert sıkıntılarını içine atan; çok nazik, kırılgan.

İçige tinmak (içine nefes almak): Tüm dert sıkıntılarını kimseye anlatmadan tek başına yaşamak, içine atmak.

İçige cin kırmak (içine cin girmek): Aklına aniden bir fikir gelmek.

İçige salmak (içine atmak): Gönünde gizlice saklamak, âşık etmek.

İçige ot çüşmek / tutaşmak (içine/gönüne ateş düşmek): Kalbinde bir duygu uyanmak, âşık olmak.

İçige ot salmak (içine ateş salmak): Kendine âşık etmek.

İçige urup ketmek (içine vurmak, içine atmak): Kalbinde bir dert sıkıntı oluşmak, kalbini dert ile doldurmak.

İçige yutmaq (içine yutmak): Dert, sıkıntı ve acısını kimseye bildirmeden kalbinde saklı tutmak.

İçini tişşimak (içini dinlemek): Kendini denemek, iç sesini dinlemek.

İçini müşük tatlıvalgandek (içini kedi tırmalamış gibi): Çok sıkıntı basmak, strese girmek.

İçi örtenmek (içi alevlenmek): Azap çekmek, çok dert sıkıntı çekmek.

İçi éçilmaq (içi açılmak): Ferahlamak, gönüne ferahlık ve neşe gelmek, rahatlamak, iç sıkıntısı dağılmak.

İçi élišmaq (içi karışmak): Midesi bulanmak, içi kalkmak.

İçi éçişmaq (içi acımak): Çok üzüntü duymak.

İçi yaman (içi yaman): Kötü niyetli, sürekli başkaları için tuzak kuran, kötü şeyle düşünen, içi çift çarşısı.

İçekeşmek (içi içe olmak): Bir kimseyle yakınlaşmak, iyi geçinmek.

İç karnini boşatmaq (iç karnını boşaltmak): İçindeki tüm dert sıkıntılarını başkasına anlatarak rahatlatmak.

İç karnini bilmek (iç karnını bilmek): Başkasını çok iyi anlamak.

Üçey (bağırsak) sözcüğünün deyimlerde “kıskançlık” anlamı ön plandadır.

Pit üçey (bit bağırsak): İçi dar, kıskanç, hasetçi.

Üçeyliri tartişip ketmek / dümbisige çaplišip kalmak (bağırsakları çekilmek, bağırsağı sırtına yapışmak): Karnı çok acıkmak, içi bayılmak.

Üçiyi kışka (bağırsağı kısa): Kıskanç, hasetçi.

Üçiyi üzülgüdek bolmaq (bağırsağı kopacak kadar olmak): Çok ve sürekli gülmekten karnı ağrımak.

Üçey bağırini siyrimak (bağırsak ciğerini sıyırmak/koparmak): Her şeyini elinden almak; önünde ne var ne yok hepsini yiyip bitirmek.

Kol (el), genel olarak “yardımlaşma, dayanışma” anlamında kullanılmıştır.

Kolidin kelmeydiğan (elinden gelmeyen): Yapabileceği bir şey olmamak.

Kol astida (eli altında): İstenildiği zaman kullanılmak üzere hazır.

Kol astida işlimesek (el altında çalışmak): Başkasında rütbesi düşük bir şekilde çalışmak, başkası için çalışmak.

Kol atmak (el atmak): Bir işe başlamak.

Kol bağlaşmak (el bağlaşmak): Biriyle bir iş hakkında anlaşmak, iddiaya girmek.

Kol basmak (el basmak): İmza yerine parmak izini vermek; kutsal bir şey üzerine elini koyup ant içmek.

Kol birliki bilen (el birliği ile): Hep birlikte, el ele, yardımlaşarak.

Kol çomakçı (el çomakçı): Kötü işleri yapan kimsenin yardımcısı, çalışanı.

Kol ilkide bar (elinde yiliğinde var): Varlıklı, zengin.

Kol ilkide yok (elinde yiliğinde yok): Yoksul, fakir.

Kol kanat bolmaq (el kanat olmak): Kimsesiz ve fakirlere yardımcı olmak.

Ƙol pulanlatmak (el sallamak): Giden veya gelen kişiye elini sallayarak işaret vermek.

Ƙol puti çüşelmek (eli ayağı bağlanmak): Yapması gereken işi engeller yüzünden yapamaz durumda olmak.

Ƙol puti tutmay Ƙalmak (eli ayağı dolaşmak): Telaştan heyecandan ne yapacağını şaşırarak düzensiz, karışık iş yapmak.

Ƙol tartmak/ üzme (elini çekmek): Yapmakta olduğu bir işi artık yapmama durumuna geçmek, geri çekilmek, bırakmak; kötü bir alışkanlıktan vazgeçmek.

Ƙol tegküzmek (el kaldırmak): Vurmak, dövmek; hırsızlık yapmak.

Ƙol tegmigen (el değmemiş): Daha hiç yapılmamış bir iş; evlenmemiş bakire kız.

Ƙol tıƘmak (elini sokmak): Başkasının işine karışmak; işini baştan sona kadar kendisi yapmak.

Ƙol salmak (el salmak): Başlamak, harekete geçmek; öldürmek.

Ƙol tutmak (el tutmak): Çok zamanını almak.

Ƙol uzatmak (el uzatmak): Yardım etmek; dokunmaya veya almaya kalkışmak.

Ƙoldin çıkarmak (elden çıkarmak): Satmak.

Ƙolidin kélidiğan (elinden iş gelen, eli yatkın): Eli işe alışkın.

Ƙoldin çıkıp ketmek (elden çıkıp gitmek): Bir şey yitirilmiş olmak.

Ƙoldin Ƙolğa ötmek (elden ele geçmek): Bir eşya bir kişiden diğerine geçmek, elden ele dolaşmak.

Ƙolğa almak (ele almak): Üzerinde çalışmaya, uğraşmaya başlamak.

Ƙolğa çüşmek (ele geçmek, ele düşmek): Yakalanmak; elde edilmek.

Ƙolğa çüşürmek (ele geçirmek): Kolay bulunmayan bir şeye herhangi bir yol ile sahip olmak; kaçmakta olan kişiyi yakalamak.

Ƙolğa élinmak (ele alınmak): Tutuklanmak.

Ƙoliga tükürmek (eline tükürmek): Gayrete gelmek, gücünü toparlamak.

Ƙolğa yékin (eline yakın): Kullanmaya ve faydalanmaya uygun; lazım olduğu zaman bulmak kolay olan.

Ƙoli éğir (eli ağır): Yavaş iş yapan.

Ƙoli içige égilmek (eli içine eğilmek): Kendi menfaati için iş yapmak; kendi yakınlarına yardımcı olmak.

Ƙoli Ƙattik (eli sert): İnsana vurunca çok acıtan.

Ƙoli keñ (eli geniş): Eli bol, elinde iş yapmaya yarayacak çok para ve eşya olan; iş yaparken kullanılacak gereçleri esirgemeyen.

Ƙoli Ƙiçişmak (eli kaşınmak): Çalışmak istemek; birini dövmek istemek.

Ƙoli oçuk (eli açık): Çok para harcayan, cömert.

Ƙoli uzarmak (eli uzamak): Eli para görmek, cebi para görmek.

Ƙoli uzun (eli uzun): İktisadi yönden iyi, parası olan, zengin.

Ƙoli çin (kolu sıkı): Kolay kolay para harcamayan, cimri.

Ƙoli yañçuƙıda (eli cebinde): Elin koynunda, kendi halinde, hiç kimseye yardımda bulunmayan.

Ƙoli yénik (eli hafif): Hızlı iş yapan; acıtmadan iğne yapan, diş çeken doktor.

Ƙoli yetmek (eli yetmek): Gücü yetmek; elde edebilmek.

Ƙoli yumşaq/yénik (eli yumuşak): İnsana vurunca veya dokununca acıtmayan.

Ƙoli gül (eli gül): Elinden her iş gelen, her işi layıkıyla iyi yapabilen.

Ƙolida ƙalmaƙ (elde kalmak): Bir mal isteklisi bulunmadığından satılmayıp durmak; harcanandan artmış olarak durmak.

Ƙolidin ƙüşürmemek (elinden düşürmemek): Sürekli olarak elinde tutup kullanmak.

Ƙolidin kelgüçe (elinde geleni kadar): Gücü yetene kadar.

Ƙolidin kelmek (elinden gelmek): Yapabilmek.

Ƙolidin iş/ poƙ kelmeydiğan (elinden iş gelmeyen): Hiçbir işi yapamayan, beceriksiz.

Ƙoliğa ƙol, putiğa put bolmaƙ (eline el, ayağına ayak olmak): Çok yardımcı olmak.

Ƙoliğa su ƙuyup bérelmeslik (eline su verememek): Söz konusu kişi, onun denginde olmamak, değerce olarak çok çok geride olmak.

Ƙoliğa ƙarimaƙ (eline bakmak): Ancak başka birinin yardımı ile geçinebilir durumda olmak.

Ƙoliğa ƙalmaƙ (eline kalmak): Kendine yardım edecek ondan başka kimse bulunmamak.

Ƙolini ƙışlep ƙalmaƙ (elini ısırarak): Yaptığı bir yanlıştan dolayı çok pişman olmak.

Ƙolini sıkmaƙ (elini sıkmak): Selamlaşmak için birinin elini sıkmak.

Ƙolini sunmaƙ (elini sunmak): Elini uzatmak, yaklaşmak veya başka birinin elini tutmak için elini uzatmak.

Ƙolini sürmek (elini sürmek): Dokunmak.

Ƙoli bolmaƙ (eli olmak): Yardımcısı olmak.

Ƙolini yuymaƙ (elini yıkamak): Kötü bir alışkanlıktan ilgisini kesmek, uğraşmaktan vazgeçmek.

Ƙolini ittik tutmaƙ (elini hızlı tutmak): Bir işi daha çabuk yapmaya çalışmak.

Ƙoliniñ uçıda (elini ucunda): Özentisiz, ilgisizce ulu orta iş yapmak.

Ƙolmu ƙol (el ele): Hep beraber, dayanışarak.

Ƙolning kiri (elin kiri): Değersiz, kolayca vazgeçilebilen şey, para.

Ƙoli kısa (eli kısa): Eli darda, para sıkıntısı içinde olan.

Ƙuruƙ ƙol kelmek (eli boş gelmek): Hiçbir şey almadan gelmek.

Ƙuçaƙ (kucak), “sarılmak” anlamıyla ön plandadır.

Ƙuçaƙ açmaƙ (kucak açmak): Kollarını açarak bağrına başmak.

Ƙuçiƙiğa almaƙ (kucağına almak): Kollarına alarak kucağında oturtmak.

Alƙan (avuç) sözcüğünün “cömertlik” anlamıyla kullanımı ön plandadır.

Alƙinida kötürmek (avucunda götürmek, avucunda taşımak): Gözde olmak.

Alķinida oynatmak (avucunda oynatmak): Her dediğini yaptırmak, ipleri elinde olmak, aklını çelmek.

Alķini ķiķiřmak/ ķizimak (avucu kaşınmak, avucu ısınmak): Avucuna bir yerden para geķeķeķine inanmak; birer iş yapmak istemek.

Alķinini yalaydıķan (avucunu yalayan): Kimseye kar vermeyen, ķok cimri.

Alķini oķuk (avucu aķık): Cömert, ķok para harcayan.

Alķini ķuruķ (avucu kuru): Eli boş

Tirnak (tırnak) sözcüķü deyimlerde “kusur, ayıp” gibi anlamlar ifade eder.

Tirnak astidin kir izdimek (tırnak altından kir aramak): Önemsiz şeyleri bahane ederek başkasını yok yere suçlamak, yolsuzluk yapmak.

Tirnaķķa toķtaudıķan (tırnaķa duracak): Ćok iyi olan, herkes tarafından beķenilen.

Tirniķini tatlimak (tırnaķını kaşımak): Başkası tarafından azarlanırken ne yapacaķını bilememek.

ķovurķa (kaburga) sözcüķü deyimlerde az kullanılmaktadır, “maddi durum ve can” anlamında kullanılmaktadır.

ķovurķisi ķörünüp ķalmaq (kaburgası gözükmek): Ćok zayıflamak; fakirleřmek.

ķovurķisini egmek (kaburgası eķilmek): Canını sıkmak, kızdırmak.

ķorsak (kursak, karın) sözcüķü deyimlerde “niyet, sır” gibi anlamlar ifade etmektedir.

ķorsak baķmaq (karın doyurmak): Hayatta kalmak iķin ķalıřmak, can bakmak.

ķorsak boşatmaq (karnını boşatmak): İķindeki tüm dert kayķı ve sıkıntılarını söyleyerek rahatlamak.

ķorsakta ķalmaq (karnında kalmak): Hamile kalmak.

ķorsak ķöpmek (karnı şişmek): Başkasına sinirlenmek, konuşmalarına sinirlenmek ve gıcık olmak, darılmak.

ķorsak ķöpüki (karın şişmesi): Dargınlık, kızgınlık.

ķorsak ķötürmek (karın taşımak): Hamile olmak, gebe olma durumu.

ķorsakni esterlimek (karnını astarlamak): Biraz bir şeyler yemek, az bir şeyler atıştırmak.

ķorsikida tonguz ķatiraydıķan (karnında domuz gezen): Niyeti ķötü, başkasına hep tuzak kuran.

ķorsikida ķot soķmak (karnında hesap yapmak): İķinde bir planlar yapmak, gözlemlemek.

ķorsikida gep yatmaydıķan (karnında laf yatmayan): Sır saklayamayan, hemen laf yetiştiren.

ķorsikida umiķi bar (karnında ķorbası var): Elinden iş gelen, kabiliyetli, ķok şeyleri bilen, bilgili.

ķorsikiga kirip ķikmaq (karnına girip çıkmak): Ne maksadı ve niyeti olduķunu anlamaya ķalıřmak.

Bel (bel) kelimesi deyimlerde “irade, güķ” anlamında kullanılmıştır.

Bel baķlimak (belini baķlamak): Bir işi yapmaya hazır olmak.

Bel tutuşmak (bel tutuşmak): Güreş yapmak, güķ göstermek.

Bel qoyuvetmek (belini bırakmak): Bir işi başaracağına olan inancını azaltmak veya kaybetmek.

Béli boş (beli boş, beli sıkı değil): İradesiz, gayretsiz.

Béli çin (beli sert): İradeli, gayretli.

Béligé tepmek (beline tekme atmak): Biri bir işi tam başaracağı zaman engel olmak, karşılık göstermek.

Béli égilmek (beli eğilmek, beli bükülmek): Hayatın zorluklarında kalmak.

Béligé süykaç barmığan (beline çorba gitmemiş): Gücsüz, iradesiz.

Ƙoƚ/Köt/Ƙuyruk (göt, kıç, kuyruk) sözcüğünün “irade, tecrübe” gibi anlamları deyimlerde ön plandadır.

Ƙoƚi boş (götü boş): İradesiz, gayretsiz.

Ƙoƚi éğir/yoğan (götü ağır, götü büyük): Tembel, oturduğu yerden kalkmayan.

Ƙoƚi poƘ (götü bok): Kusur işlemiş, kusuru olan.

Ƙoƚi çin (götü pek): Bir işi başarana kadar bırakmayan, gayretli, iradeli.

Ƙoƚini qoyalmay Ƙalmaq (götünü koyamamak): Rahatı bozulmak, telaşa kalmak.

Ƙoƚini koçilmaq (götünü karıştırmak): Başkasının ayıbını aramak.

Köti bilen ağıziniñ perki yoƘ (götü ile ağzının farkı yok): Sözünde durmayan, verdiği sözden hemen vazgeçen, güvensiz.

Kötige poƘ kepleşmek (götüne bok tıkanmak): Zor bir durumda kalmak.

Kötige söygüdek bolmaq (götünü öpecek kadar olmak): Çok yalvarma.

Kötige sériƘ tük ünmiğen (götünde sarı tüy çıkmayan): İş bilmeyen, tecrübesiz.

Kötini Ƙısmaq/ ƘuyruƘini Ƙısmaq (götünü kısmak, kuyruğunu kısmak): Kötü insanlara karışmadan, kötü işler peşinde olmadan durmak.

Kötining piri tutmaq (götünün ustalığı tutmak): İnatçılığı tutmak, trip atmak.

Kötini élip yüziğe çaplımaq (götünü alıp yüzüne yapıştırmak): Yüzsüzlük yapmak, yüz çevirmek.

Köti oçuƘ (götü açık): Hiçbir şeyi yok, kimsesiz, fakir.

ƘuyruƘini ħada Ƙılmaq (kuyruğunu direk kılmak): Bir işi bitiremediği veya suçlu olduğu için kaçmak, uzaklaşmak.

Tiz (diz) sözcüğünün “itaat etmek” anlamına gelecek şekilde kullanımı ön plandadır.

Tiz pükmeƘ (diz bükmeƘ): Baş eğmeƘ, itaat etmeƘ.

Tiz çökmek (diz çökmek): Teslim olmak.

PaçaƘ (bacak) sözcüğünün “fikir, düşünce” anlamı ön plandadır.

PaçaƘƘa pit çüşmek (bacağa bit düşmek): Fikri değışmek, kararı değışmek.

PaçaƘƘa ésilmaq (bacağa asılmak): Birinin kusuruna sıkıca yapışmak.

Put/Ayak (ayak) sözcüğü geçen deyimlerde temel vurgunun “perişanlık, çaresizlik” kavramları üzerine olduğu görülür.

Puti görge saƚgilmaq (ayağı mezara asılı kalmak): Çok yaşmak, bir ayağı çukurda.

Putığa höl hiş koymak (ayağına ıslak taş koymak): Birini yersiz bir şekilde övmek; sahtekârlık yaparak işlerine engel olmak.

Putığa putlaşmak (ayağına engel olmak): Bir iş yaparken ona engel olmak.

Putığa palta çapmak (ayağına balta vurmak): Kıskançlıktan ilerlemesine engel olmak, tuzak kurmak.

Putığa putlaşkan taşte (ayağına engel olan taş gibi): Bir iş yaparken engel olan herhangi bir şey gibi.

Put kolini çüşimek (eli ayağını bağlamak): Hareket etmesine engel olmak, ilerlemesine karşılık göstermek.

Put koli bar (eli ayağı var): İş yapacak gücü bulunmak.

Put kolda can kalmaslık (eli ayağında güç kalmamak): Korkudan eli ayağı güçsüzleşmek, eli ayağının bağı çözülmek.

Putığa put bolmak (ayağına ayak olmak): Yardım etmek, destekçi olmak.

Ayiği ittik / yénik (ayağı hızlı): Hızlı iş yapan, işten kaçmayan, çalışkan.

Ayağ asti bolmak (ayakaltında olmak): Başkası tarafından zorbalığa uğramak, zalimin zulmüne kalmak; tecavüze uğramak.

Ayağ asti kılmak (ayak altına almak): Başkasına zorbalık etmek, kötülük yapmak; tecavüz etmek.

Ayiği çıkmak (ayağı çıkmak): Yürümeyi öğrenmek, yürümeye başlamak.

Ayiğidin şamal ötüp turmak (ayağında rüzgâr geçmek): Yaşlanmasına ve yıpranmasına rağmen hayatta olmak.

Ayiği kurgak (ayağı kuru): Ayağı uğursuz olan, şanssızlık getiren.

Ayiği égir (ayağı ağır): Çalışmayı sevmeyen, çok yavaş iş yapan, tembel.

Tapan (topuk) sözcüğü “yürümek, takip etmek” gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Tapan basturup kelmek/tapiniğa dessep yürmek (topuk bastırmak): Arkasından takip etmek.

Tapan basti (topuk basan): Başkasının arkasından şüphelenerek onun tüm iş hareketlerini takip eden.

Tapan teşti (topuk delen): Sahtekâr, hilekâr.

Tapan hekki (topuk hakkı): Başkası için yaptığı iş için alınan ücret.

Tapan yalimak (topuk yalamak): Haddinden fazla yalakalık yapmak.

Tapini töşük (topuğu delik): Göze görünen her yerde olan adam.

Tapini teşilgüdek bolmak (topuğu delinecek kadar olmak): Bir iş için çok fazla yol yürüme, bir iş için çok fazla çaba sarf etmek, çok uğraşmak.

Tapinidin kirip mişisidin çıkmak (topuğundan girip beyninden çıkmak): Çok etkilenmek.

Tapini kızzimak (topuğu ısınmak): Bir iş veya bir şeye çok heveslendiği için yerinde duramamak; bir yere gitmek istemek.

Tepinini yerge tegküzme (topuğunu yere değdirmeden): Kucağını veya sırtına aldığı yerde çok hızlı bir şekilde başka bir yere yetiştirmek

Tapini yerge tegmey (topuğu yere değmeden): Bir işi sürekli acele bir şekilde yapmak.

Sonuç

Çalışmamız neticesinde organ adı geçen toplam 614 deyim tespit edilmiş ve deyimler içerisinde 38 farklı organ adının kullanıldığı görülmüştür. Organ adlarının kullanılma sıklığı da birbirine göre farklılık göstermiş, köñül (74) sözcüğü en çok kullanılan organ adı olmuştur. Organ adlarının kullanım sayısı tablosu aşağıda belirtilmiştir:

<i>Baş/ Kalla</i>	59	<i>Bağır</i>	7
<i>Miñe</i>	4	<i>Öpke</i>	11
<i>Mañlay/Pişane</i>	7	<i>Öt</i>	2
<i>Köz</i>	61	<i>Yürek/Köñül/Şelp/Dil</i>	74
<i>Burun</i>	11	<i>Tomur</i>	1
<i>Yüz/Çiray/Öñ</i>	46	<i>Iç</i>	35
<i>Şapak</i>	3	<i>Üçey</i>	5
<i>Ağiz/Égiz</i>	42	<i>Şol</i>	69
<i>Kalpuk</i>	3	<i>Şuçak</i>	2
<i>Til</i>	23	<i>Alkan</i>	6
<i>Şulaş</i>	12	<i>Tirnaş</i>	3
<i>Çiş</i>	10	<i>Şovurğa</i>	2
<i>Boyun</i>	8	<i>Şursak/Şarin</i>	12
<i>Gal/Kanay</i>	8	<i>Bel</i>	8
<i>Şol/Müre</i>	6	<i>Şoñ/Köt//Şuyruk</i>	15
<i>Şed/ Boy</i>	5	<i>Tiz</i>	2
<i>Ustiñan</i>	9	<i>Paçak</i>	2
<i>Dümbe</i>	4	<i>Put/Ayaş</i>	16
<i>Şoltuş</i>	2	<i>Tapan</i>	11

Tablo1: Uygur Türkçesindeki Organ Adlarıyla Kullanılmış Deyimlerin Sayısal Tablosu

Farklı şekilde yazılan ancak aynı anlama gelen organ adlarıyla kurulan deyimler de mevcuttur. Bu tür deyimler verilirken organ adları art arda yazılmıştır. Ö: *Baş/kalla*, *Mañlay/Pişane*, vb. Tespit edilen bazı deyimlerden anlamı aynı olanlar yan yana verilmiş ve tek sayılmıştır. Ö: *Béşi asmanğa/kökke taşasmak /Béşi asmanğa yetmek*, vb.

Uygur Türkçesinde farklı organ adıyla anlatılsa da Türkiye Türkçesi ile aynı anlamda kullanılan deyimler çok sayıdadır. Ö: *Yürek parisi* (yürek parçası): En kıymetlisi, göz bebeği; *Şuliki diñ* (kulağı dik): gözü açık, vb.

Uygur Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde karşılığı olmayan deyimler de çok sayıdadır. Ö: *Ustiñini pak/taza* (kemiği temiz): Kötü işleri yapmayan; soyu temiz, vd. Türk Dilini zenginleştirmek açısından bu gibi deyimler ayrı bir önem taşımaktadır.

Çalışmamızda, *Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti* ve Ömer Asım Aksoy'un Deyimler Sözlüğü II' de (Aksoy, 1995b) geçen organ adlarıyla oluşturulmuş deyimlerden yararlanılmıştır. Sözlükte olmayan bazı deyimler de eklenmiştir. Birçok deyim, Uygur

Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde farklı şekilde ifade edilse bile aynı anlamı taşıdığı ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma ile Uygur Türkçesindeki deyim varlığının tespiti noktasında bir adım atılmaya çalışılmıştır. Sadece organ adlarıyla kurulan deyimler incelendiğinde bile 614 adet deyim tespit ediliyor olması, Uygur Türkçesinin deyim konusundaki zenginliğini göstermektedir. Dolayısıyla, deyimler konusunda daha ayrıntılı çalışmaların yapılması gerekliliğini göstermektedir.

İncelemenin en önemli bulgularından biri, Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki kültür bağının deyimlerden yola çıkarak derinlere kadar inmesidir. Uzun zamanlardır farklı coğrafyada yaşayan iki Türk kavminin deyimlerinde, içinde bulunduğu coğrafyanın izleri, yaşam biçimi, örf ve adetleri görülür. Birçok deyimde, bin yıldır farklı topraklarda hiç değişmeyen kültür miraslarını açıkça görebiliriz.

Kısaltmalar

Ö	Örnek
vd.	Ve diğerleri
UTİL	HAZİRQI ZAMAN UYGUR TİLİNİN İZAHLIĞ LUGİTİ. (2011). Ürümçi: Xinjiang Hëlq Neşiriyati.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan. (1996). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- AKSOY, Ömer Asım. (1995a). *Atasözleri Sözlüğü I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım. (1995b). *Deyimler Sözlüğü II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BURAN, Ahmet. (2001). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- HAZİRQI ZAMAN UYGUR TİLİNİN İZAHLIĞ LUGİTİ. (2011). Ürümçi: Xinjiang Hëlq Neşiriyati.
- ÖZKAN, Nevzat. (2007). *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali. (1995). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- SEPER, Sulayman. (2002). *Hazırkı Zaman Uygur Tili*. Ürümçi: Xinjiang Hëlq Neşiriyati.
- TÖMÜR, Hemit. (1987). *Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi*. Beijing: Beijing Milletler Neşiriyati.
- TÜRKÇE SÖZLÜK. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.